

Орлов В.М.

УДК 29:930(477)(100)–048.445

**ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Різноманітність нових релігійних течій (далі – НРТ) спричинила проблему їх типологізації та класифікації, яка не втрачає інтересу і актуальності у сучасному науковому світі. У зв'язку з гетерогенністю та різнобарв'ям феномену нової релігійності (зокрема й в Україні) існує проблема відбору основних чинників типологізації НРТ та конструювання на їх основі єдиної класифікації.

Проблема функціонування НРТ та підходи до їх класифікації була піднята у науковому доробку наступними дослідниками, зокрема: Є. Балагушкіним [1], Н. Беліковою [2], В. Бондаренком [3], А. Гарє [4], В. Дворніковим [5], М. Жеребят'євим [6], С. Іваненком [7], С. Качуровою [8], А. Колодним [9], П. Косухою [10], Н. Кутузовою [11], Дж. Макдауеллом [12], В. Мартиновичем [13], Л. Мітрохіним [14], Ю. Рижовим [15], А. Сафроновим [16], Д. Стюартом, С. Сьомніним [17], Б. Фаліковим [18], В. Ферроні, Л. Шевчук [19], О. Шубою [20] та ін.

Аналіз основних підходів до типології та визначення класифікаційних критеріїв НРТ у сучасних українських та закордонних дослідженнях є метою нашої розвідки. Задля реалізації поставленої мети необхідно розкрити основні завдання: з'ясувати принципи, які можуть становити основу селекційного відбору загальних груп НРТ; відзначити критерії класифікації НРТ, сконцентрувавши увагу на джерелах походження, співвіднесеності їх положень до певних традицій, залежності від наукової позиції дослідника тощо; охарактеризувати широкий спектр класифікацій нової релігійності у сучасних наукових дослідженнях, запропонувавши власний типологізаційний підхід та авторську класифікацію НРТ.

Одними із перших, ще у 1968 році, радянськими істориками С. Арутюновим та Г. Светловим було здійснено спробу структурування НРТ у контексті нової релігійності Японії: "1. Неосинтоїстські релігії основної масі ґрунтуються на синтоїстському віровченні: а) групи, синтоїстські у своїй основі; б) групи, утворені на основі взаємовпливу синто з іншими релігійними віровченнями. 2. Метабуддйські релігії, засновані на буддизмі. 3. "Організації міжрелігійного взаєморозуміння" займаються пошуком спільних рис із традиційними конфесіями. 4. "Інші релігії" – нечисленні релігійні громади з нетривалим періодом існування" [20, с. 111–114].

Українські науковці Н. Дудар та Л. Филипович у власній розвідці відзначили існуючу проблему класифікації та формування критеріїв класифікації. Вони запропонували три найбільш поширені підходи до типологізації нових релігійних течій, зокрема: соціокультурний, соціально-психологічний і найбільш поширений, генетичний. Так, соціокультурний підхід одним із перших запропонував російський дослідник Є. Балагушкін. Як зазначили українські дослідниці, Є. Балагушкін пов'язує цей принцип зі змінами у суспільній системі. Згідно до цього, він розподіляє НРТ на дві категорії: реформаційні (віровчення має витоки із старих традиційних релігій, однак протиставляється їм) та альтернативні релігії (повна відмова від традиційних релігій). Соціально-психологічний підхід, як зазначили у своєму дослідженні Н. Дудар та Л. Филипович, запропонував британський дослідник Р. Уолліс [22–23]. Ця класифікація передбачає три основні підвиди НРТ: "... 1) заперечують навколишній світ; 2) приймають нормативні цілі і цінності; 3) пристосовуються до навколишнього світу" [21, с. 14–16].

Авторським підходом до визначення причин структурації НРТ відрізняється позиція Ю. Яковлевої, яка вказує на існування проблеми класифікації нетрадиційних релігій. Це пов'язано з тим, що під час добору критеріїв класифікації будь-який дослідник керується конкретними завданнями дослідження, які можуть не співпадати з цілями іншого вченого. Тому, на думку, російської дослідниці, варто послуговуватися двома моделями класифікації. Таким чином, можна здійснити поділ нетрадиційних релігій на конструктивні, конфронтаційні та деструктивні [25, с. 93].

Російський релігієзнавець І. Кантеров приводить три позиції НРТ по відношенню до світу: "... 1. Світотерпимі. Громади, які задоволені оточуючим світом або ставляться до нього без зайвого інтересу. 2. Світозаперечуючі. Представники цього напрямку наголошують на постійній боротьбі Добра і Зла, роблять спроби ізолюватися від ворожого впливу світу. 3. Світокорегуючі (або світовиправляючі). Представники НРТ намагаються побороти певні недоліки оточуючого світу, такі як егоїзм, насилля" [26, с. 70].

Німецький історик Б. Вайг запропонував специфічну класифікацію: "... нешкідливі та мирні громади (буддйські групи); складні, часто "незручні" громади, які активно займаються прозелітизмом; небезпечні громади та психологічні групи, які становлять серйозну загрозу для держави і суспільства" [27, с. 77].

Найбільш популярний, як зазначають Н. Дудар та Л. Филипович, в українських наукових дослідженнях є генетичний підхід, фундатором якого є вітчизняний релігієзнавець В. Єленський. Саме ним було запропоновано власний авторський підхід до класифікації НРТ, яка складається із семи категорій: "неоорієнталістські; синтетичні; неязичницькі та примітивістські; "сцієнтистські"; теософські та езотеричні; психотерапевтичні та психоспирітуальні; нехристиянські" [28, с. 390].

В. Єленський, у співстворстві з В. Перебенесюком запропонували наступну класифікацію НРТ, вказуючи, на її відносність, як і будь-якого структурування, тому що структура НРТ доволі розмита, що ускладнює процес систематизації: "... 1) неоорієнталістські групи (наприклад, МТСК); 2) синтетичні релігії (віра Багаї, Церква Уніфікації Муна, Біле Братство, Аум Сінрікьо; 3) неоязичництво (РУНВіра); 4) західні християнські групи (харизмати, мормони); 5) сцієнтистські групи (Церква саєнтології); 6) теософські угруповання (вчення Блаватської, Реріхів); 7) психотерапевтичні культури (йога, віровчення П. Іванова ... 8)

замкнуті корпорації, які обмежують свободу особи ("деструктивні" або "тоталітарні" секти) ..." [29, с. 119–120].

У 2000 році Н. Дудар та Л. Филипович запропонували наступну класифікацію НРТ, яка ґрунтувалася також на генетичному принципі: "1) неохристиянство (релігійні групи, які сформувалися в рамках традиційних конфесій) та навколо християнство (релігійні громади, які формують своє віровчення на основі певних християнських елементів; 2) неоорієнталізм (неоіндуїзм та течії буддистського походження); 3) теософські, езотеричні общини; 4) неоязичництво; 5) сайєнтологія (*правонис за авторами – Н.Д., Л.Ф.*); 6) психотерапевтичні течії" [24, с. 19–21].

Прихильницею генетичного підходу до класифікації НРТ можна вважати датського науковця М. Квортруп Фібаєр, яка у своїй мікро-історичній розвідці (що стосується вивчення проблем релігійності у датському місті Орхусі, запропонувала власний погляд на класифікацію НРТ у контексті традиційних релігій. Зокрема, неохристиянські релігійні громади авторка віднесла до категорії "християнство". До групи "інші східні релігії" було віднесено Віру Багаї (поряд із такою національною релігією, як іудаїзм). Різноманітні громади неоіндуїстського та необуддистського спрямування віднесені відповідно, до категорії "індуїзм" та "буддизм". Також було виокремлено такі категорії, як "нові духовні і релігійні групи в Орхусі". До цієї категорії датська дослідниця відносить релігійні громади різного спрямування, а саме: антропософію, Фалуьнгун, сатаністів, Церкву Саєнтології та теософські товариства тощо [30].

Українським науковцем С. Сьоміним також вдалося запропонувати структурування НРТ за вищезазначеним принципом: "... 1) неохристиянські рухи на загально християнській основі; 2) релігії орієнталістського напрямку; 3) езотеричні об'єднання; 4) об'єднання неязичницьких релігій; 5) об'єднання синтетичних неорелігій; 6) саєнтологічні рухи" [17, с. 206–207].

Український географ релігії А. Ковальчук наголосив, що класифікація нових релігій може здійснюватися за різними ознаками, зокрема: "... за особливостями віровчення, етнічним принципом, рівнем розвитку та організації, часом виникнення, формами поширення релігії, географічними ознаками тощо..." [31, с. 133]. У своєму монографічному дослідженні А. Ковальчук описує характерні особливості релігійних течій на основі запропонованої класифікації. Так, за національно-етнічною ознакою НРТ можна віднести до "... течій і конфесій, які не надають особливого значення національному питанню..."; за часом виникнення до нових (новітніх) релігійних організацій, він відносить неохристиянські та неонехристиянські (*автор – А.К.*) релігійні громади.; "за динамікою питомої ваги релігійної організації" більшість НРТ автор відніс до прогресуючих, зокрема, це неохристиянські та неонехристиянські течії" [31, с. 134].

Російські історики А. Ожиганова та Ю. Філіппов відзначили існування проблем у класифікації нових релігій, вказуючи, що до складу НРТ можна віднести як необуддистські, неоіндуїстські групи, так і астрологічні об'єднання. Дослідники вважають, що для єдиного феномену, який вони становлять, розбіжності між ним мінімальні. Ними було зазначено, що варто звернути увагу на "горизонтальну структуру нової релігійності, зокрема, у такому вимірі: а) східні культу (неоіндуїстські, необуддистські), ті, що прийшли із Заходу і використовують елементи східних релігій, громади О. Блаватської; б) нові протестантські громади; в) штучно сформовані неязичницькі рухи, медико-оздоровчі рухи (іванівці)" [32, с. 278–280].

Білоруський дослідник О. Гурко запропонував розподіл НРТ за принципом розповсюдження: "НРТ, які виникли безпосередньо на території Росії, республік колишнього Радянського Союзу та успадковані після його розпаду (теософія, вчення Реріхів, вчення П.К. Іванова); НРТ, які були розповсюджені за допомогою місіонерства закордонних проповідників (крішнаїти, Брахма Кумаріс, Віра Багаї, Церква Уніфікації тощо); отримали поширення внаслідок місіонерської роботи місцевих громадян (у праці О. Гурко мається на увазі громадяни Білорусі) (шайва-шактісти, Оомото тощо); виникли внаслідок геополітичних змін (неязичницькі громади)" [33, с. 247].

За принципом інституційності білоруським сектознавцем В. Мартиновичем було презентовано наступну класифікацію нової релігійності: "Нові релігійні рухи – загальна назва сект і культів..., для яких характерною є широка організаційна структура і претендуючи на всезагальне охоплення, регулювання та осмислення усіх сфер життєдіяльності людини і суспільства... Клієнтурні культу – релігійні або псевдонаукові організації або групи осіб, які претендують на повноту знань в деякій сфері існування людини та суспільства і пропонують обмежений набір спеціалізованих послуг... Окультне середовище – вся сфера неінституціоналізованої нетрадиційної релігійності населення, практикує окультні та псевдорелігійні методи і форми самореалізації індивідуально та за допомогою широко розповсюдженої релігійної літератури, періодичних видань, ресурсів Інтернету тощо" [34, с. 54–55].

Російським науковцем Б. Фаліковим було запропоновано класифікацію за джерелами їх виникнення. Тому усі громади НРТ можна поділити на чотири складові: неоорієнталізм; неоязичництво; квазіхристиянські вчення; окультна традиція. Також, аналізуючи дєвієть запропонованої класифікації, автор відзначив, що "... в останні роки все більш помітна тенденція до синкретизму та об'єднання, коли всі елементи можуть у будь-якому новому релігійному русі неочікувано зімкнутися, об'єднатися та синтезуватися" [35, с. 6].

У розвідці польського дослідника П. Й. Слівінського детально описана типологія нових релігій, яку було запропоновано італійським науковцем М. Інтровіне: 1. "Церква – ні, Христос – так": дану групу репрезентують релігійні об'єднання іудо-християнського походження, віровчення яких ґрунтуються на особливому трактуванні Святого Письма. Наприклад, до цієї категорії можна віднести представників

ЦХСОД (мормони); 2. "Христос –ні, Бог – так": групи східного походження, віровчення яких базується на суфізмі, буддизмі та індуїзмі. Наприклад, до даної категорії можна віднести кришнаїтів, різноманітні синтетичні групи на кшталт теософії, Церкви Уніфікації (Муна), антропософських вчень; 3. "Бог – ні, релігія – так". Представники цього напрямку наголошують на спрямуванні та саморозвитку певних можливостей особистості. У їх релігійній системі відсутній Бог або йому не надається домінуючого значення. До даної категорії відносяться Церква Саентології та уфологічні організації; 4. "Релігія – ні, sacrum – так. До подібного типу можна віднести всі організації, які використовують магічний вплив. Наприклад, окульти та магічні організації, спиритизм та сатанізм тощо [36, с. 7–8].

Використовуючи підходи українських і закордонних дослідників щодо типологізації НРТ, пропонується авторський підхід, який враховує напрацювання попереднього періоду і власне розуміння проблематики класифікації НРТ.

Запропонована класифікація НРТ ґрунтується на комплексі типологізаційних ознак, зокрема хронологічному чиннику, історії формування конкретної громади та процесові її поширення. Також окрім зовнішніх факторів, необхідно враховувати й внутрішні чинники, зокрема пов'язані з віровченням та культовою практикою.

На думку дослідника, НРТ на українському ґрунті представлено трьома основними категоріями, серед яких реконструйовані нові релігії, НРТ історичного походження та НРТ нерелігійного походження (див.: рис. 1).

Взагалі, використання поняття "реконструкція" щодо НРТ неоязичницької, (рідновірської або неопоганської) орієнтації є виправданим, тому що абсолютна більшість подібних релігійних громад не є автентичними, а лише спробою відновлення архаїчних вірувань за допомогою етнографічних, фольклорних та інших джерел. Їх можна розподілити на два різновиди: НРТ дохристиянського походження та люциферіанство.

До реконструйованих НРТ дохристиянського походження варто віднести релігійні громади, котрі набули максимального поширення: Українська Рідна Віра (рідновір'я); Рідна Українська національна Віра (РУНВіра); Собор Рідної української Віри; Рідна Православна Віра; Слов'янсько-Ведичний рух "Хара-Хорс" тощо. Люциферіанство є своєрідним сплавом дохристиянського світовідчуття та світосприйняття з негативною реакцією на монотеїстичні релігії, особливо, на християнство, як руйнівника фундаменту їх релігійного поклоніння.

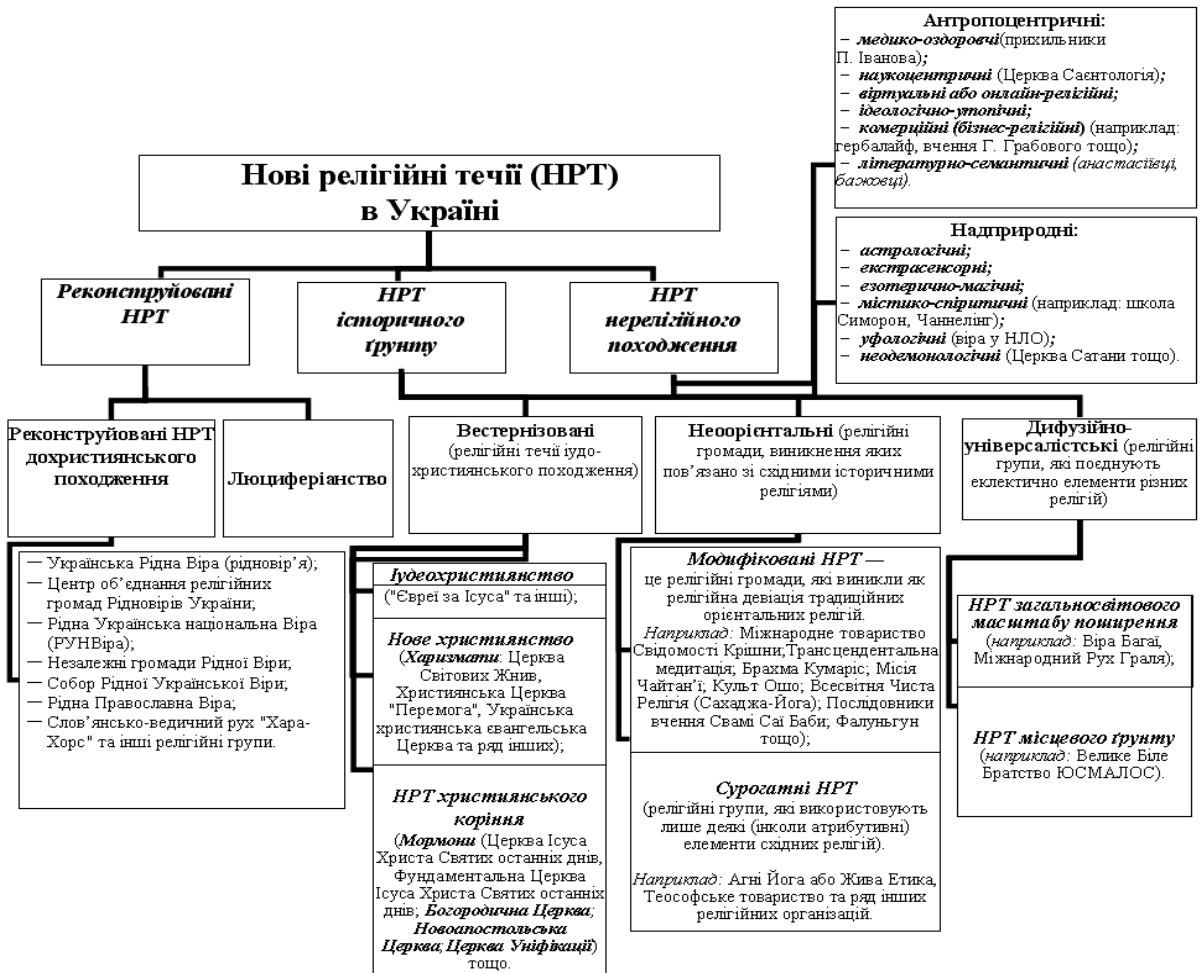


Рис. 1. Класифікація нових релігійних течій (НРТ) в Україні.

Друга категорія: НРТ історичного походження складається з трьох основних напрямів груп: вестернізовані, неоорієнтовані, дифузійно-універсалістські. Сама назва цієї категорії вказує на зв'язок НРТ

з традиційними конфесіями. Зокрема, вестернізованими можна вважати релігійні течії іудо-християнського аврамістичного походження. Дана група представлена трьома основними напрямками: іудеохристиянством, новим християнством та НРТ християнського коріння. Іудеохристиянство є малочисельною релігійною меншиною в Україні. Представники цього спрямування наголошують на можливості синтезу іудаїзму із вірою у месіанську роль Ісуса Христа. В Україні яскравим репрезентантом подібного напрямку є громада "Євреї за Ісуса". Репрезентанти нового християнства вказують на духовний зв'язок із християнським віровченням, однак прагнуть модернізувати культуру практику, максимально наблизивши її до віруючого. Вони відрізняються критичним ставленням стосовно представників історичних християнських конфесій, наголошуючи на їх за бюрократичності та корпоративності. В Україні нові християни представляють чисельні харизматичні громадами: Церквою Світових Жнив, Християнською Церквою "Перемога", Українською християнською євангельською Церквою та іншими релігійними організаціями. Релігійні групи НРТ християнського коріння представлені на релігійній мапі України. Представники цього напрямку досить часто не ідентифікують себе із християнством. Найбільш широкую мережу в Україні отримали Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Богородична Церква, Новоапостольська Церква, Церква Уніфікації тощо.

Неоорієнтальними НРТ є релігійні громади, виникнення та фундація яких пов'язані з класичною орієнтальною традицією (буддизмом, індуїзмом, синтоїзмом тощо). У свою чергу можна запропонувати два різновиди неоорієнтальних НРТ. Це – модифіковані та сурогатні. Модифіковані НРТ – релігійні організації, які виникли як релігійна девіація традиційних східних релігій, метою яких було осучаснення їх віровчення. Найяскравішим репрезентантом даної категорії є Міжнародне Товариство Свідомості Крішні. Під сурогатними НРТ неоорієнтального спрямування варто розуміти релігійні групи, які використовують лише певні елементи, зокрема східну філософію для конструювання власного віровчення і є приналежними до східної традиції лише елементами зовнішньої атрибутики. Наприклад, Теософське товариство, релігійні рухи Агні Йоги (Живої Етики), антропософські громади тощо).

Дифузійно-універсалістські релігійні організації, які у власному віровченні та культовій практиці еклектично поєднують елементи різних релігійних практик та вказують на їх полінаціональну приналежність. У цьому розрізі варто відзначити НРТ загальносвітового масштабу поширення (наприклад: віра Багаї, Міжнародний Рух Граля) та НРТ місцевого ґрунту, представником якого в Україні є Велике Біле Братство ЮСМАЛОС.

Процес входження у постіндустріальне інформаційне суспільство, соліпсистські настрої викликали необхідність пошуку релігійних мотивів, і здавалося б віддалених від релігійної сфери, об'єктах. Тому назва третьої категорії – НРТ нерелігійного походження, яка складається з антропоцентричної та надприродної підгруп.

Означення "антропоцентрична" засвідчує на пошуку релігійності у людині або основних сферах її діяльності. До антропоцентричних варто віднести шість основних категорій: медико-оздоровчі НРТ (метою їх функціонування є проблема оздоровлення людини; наприклад, послідовники вчення П. Іванова); наукоцентричні (наприклад, Церква Саєнтології); віртуальні, або онлайн-релігійні; ідеологічно-утопічні (центрм віровчення є певна ідеологія, наприклад, комунізм, зі своєю системою цінностей та основних пріоритетів, з яскраво вираженою постаттю гуру та незаперечних безгрішних лідерів); комерційні (бізнес-релігії), наприклад: вчення Г. Грабового, герболайф тощо; літературно-семантичні (громади, у яких існує віра у надприродне начало та таємну сутність літературних творів (віра у бажовську "червоненьку квіточку", або рух анастасіївців).

Надприродні НРТ ґрунтуються на позасвідомому сприйнятті. З цієї категорією варто ідентифікувати шість наступних підгруп, зокрема: астрологічні; екстрасенсорні; езотерично-магічні; містико-спіритичні; уфологічні та неодемонологічні. Рівень гетерогенності цієї категорії є найвищим, зокрема інституціоналізація кожної з них є різною. Наприклад, неодемонологічні релігійні громади представлені, у тому числі, Церквою Сатани, що свідчить про інституціоналізацію даного напрямку, астрологічні характеризуються значним рівнем індивідуалізму та номінальністю інституційних форм.

Таким чином, запропонована класифікація НРТ в Україні є лише спробою у здійсненні типологізації цього феномену. Варто відзначити, що будь-яке структурування носить релятивний характер і може сприйматися як штучний конструкт, однак для розуміння та усвідомлення сутності НРТ, відсепакування певних його складових є необхідним та виправданим кроком у даному дослідженні.

#### Джерела та література:

1. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий (истоки, сущность, влияние на молодежь Запада) / Е. Г. Балагушкин. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – 288 с.
2. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Н. Ю. Белікова. – Донецьк, 2001. – 22 с.
3. Новітні релігії в сучасній Україні : зб. матеріалів / ред. кол.: В. Д. Бондаренко (гол. ред.) та ін. – К. : ВіР, 2000. – 176 с.
4. Garay A. "Nouveaux mouvements religieux", variabilites sociologiques et normes juridiques / A. Garay // Derecho y Religion. – 2008. – Vol. III. – P. 109-132.
5. Дворников В. В. История новых религиозных движений в Украине в 90-е годы ХХ века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.03 „Всеобщая история” / В. В. Дворников. – Воронеж, 2006. – 20 с.

6. Жеребятьев М. Феномен новых религиозных движений / М. Жеребятьев, В. Феррони // Пределы светскости: дискуссия о принципе светскости государства и о путях реализации свободы совести / сост. А. Верховский. – М. : Центр Сова, 2003. – С. 240-250.
7. Иваненко С. Протестанты в современной России: проблемы типологии, определения их численности и обретения авторитарными протестантскими объединениями статуса социального партнера государственных институтов / С. Иваненко // Пределы светскости: дискуссия о принципе светскости государства и о путях реализации свободы совести / сост.: А. Верховский. – М. : Центр Сова, 2003. – С. 200-212.
8. Качурова С. В. Судьба последних религиозных новаций : монография / С. В. Качурова. – Х. : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2007. – 216 с.
9. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К., 2010. – Т. 8: Нові релігії України. – 828 с.
10. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози : монографія / редкол.: П. І. Косуха та ін. – К., 1994. – Ч. 2. – С. 175-320.
11. Кутузова Н. А. Новые религиозные организации в Беларуси: классификация и причины распространения в молодежной среде / Н. А. Кутузова // Вопросы свободы совести и религиозных организаций в Республике Беларусь : сб. документов и материалов / авт.-сост. М. В. Цвилик; под ред. В. И. Новицкого. – Минск : Четыре четверти, 2005. – С. 303-312.
12. Макдауэлл Дж. Обманщики: Во что верят приверженцы культов. Как они заманивают последователей / Дж. Макдауэлл, Д. Стюарт. – М. : Протестант, 1993. – 224 с.
13. Мартинович В. А. Нетрадиционная религиозность в Беларуси: тенденции и опасности / В. А. Мартинович. – Минск : Белорусская Православная Церковь, 2010. – 143 с.
14. Митрохин Л. Н. Религии "Нового века" / Л. Н. Митрохин. – М. : Советская Россия, 1985. – 160 с.
15. Рыжов Ю. В. Новая религиозность как социокультурный феномен / Ю. В. Рыжов. – М. : Смысл, 2005. – 124 с.
16. Сафронов А. Г. Религиозные психопрактики в истории культуры : монография / А. Г. Сафронов. – Х. : ХГАК, 2004. – 304 с.
17. Сьомін С. В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України : монографія / С. В. Сьомін. – К. : НІСД, 1999. – 267 с. – (Гуманітарна політика і духовна культура; Вип. 5).
18. Фаликов Б. "Пришельцы" хотят домой / Б. Фаликов // Наука и религия. – 2011. – № 1. – С. 20-24.
19. Шевчук Л. Т. Сакральна географія : навч. посіб. / Л. Т. Шевчук. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 160 с.
20. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.
21. Арутюнов С. А. Старые и новые боги Японии / С. А. Арутюнов, Г. Е. Светлов. – М. : Гл. ред. восточной литературы изд-ва Наука, 1968. – 200 с.: ил.
22. Wallis R. The Elementary Forms of the New Religious Life / R. Wallis. – London, Boston, Melbourne, Henley : Routledge & Kegan Paul, 1984. – 156 p.
23. Wallis R. The Road to Total Freedom: A Sociological Analysis of Scientology / R. Wallis. – N. Y. : Columbia University Press, 1977. – 282 p.
24. Дудар Н. П. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Н. П. Дудар, Л. О. Филипович. – К. : Наукова думка, 2000. – 132 с.
25. Яковлева Ю. А. Способы самоопределения нетрадиционных религий / Ю. А. Яковлева // Человек. – 2008. – № 6. – С. 88-93.
26. Кантеров И. Я. Новые религиозные движения в США и России: сравнительный анализ / И. Я. Кантеров // Религиоведение. – 2001. – № 1. – С. 61-72.
27. Вайг Б. Ставлення держави до сект та "нових релігій" / Б. Вайг // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 73-77.
28. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.
29. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський, В. П. Перебенесюк. – К. : АЛД, 1996. – 160 с.
30. Qvortrup Fibiger M. C. Religjøs mangfoldighed: en kortlægning af religion og spiritualitet i Århus / M. C. Qvortrup Fibiger. – Gylling: Narayana Press, 2004. – 502 s.
31. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : монографія / А. С. Ковальчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 308 с.
32. Ожиганова А. А. Новая религиозность в современной России: учения, формы и практики / А. А. Ожиганова, Ю. В. Филиппов. – М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2006. – 299 с.
33. Гурко А. В. Новые религии в Республике Беларусь: генезис, эволюция, последователи : монография / А. В. Гурко. – Минск : Изд-во Минского ин-та управления, 2006. – С. 247.
34. Мартинович В. А. Нетрадиционная религиозность в Республике Беларусь в 1990-2002 гг. / В. А. Мартинович // Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозных трансформаций : сб. статей / под ред. А. В. Данилова. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2002. – С. 54-61.
35. Новые религии – откуда они? // Наука и религия. – 2010. – № 10. – С. 2-6.
36. Слівінський П. Й. Релігійний вінегрет: кілька слів про нові релігійні і парарелігійні форми / П. Й. Слівінський; пер. з пол. Г. Теодорович. – Л. : Свічадо, 1999. – 120 с.